העליונים ועל התחתונים, על התחתונים והם בני מדם כלומר כשם שע"י נרכשם ממציאים שפע ברכה וטובה מלמעלה למול על הטובה שלמטה, כך מברכין כו', ועל העליונים כלומר כשם שמפיעים טובתם וברכתם על הטובה מפני שהוא מיום כך מברכים כו', ולפי זה י"ל מלא על, כפשוטו, כמו ע"י או כמו עם ודו"ק.

(חכמת מנות)

בשני יצריך. ספרי ותתמן לב. (יפ"ע)

בכל ממונך כו'. עיין זוהר ותתמן דף רס"ו.

(מצפ"א)

שהוא מודד לך הוי מודה לו כו'. במשניות תימא במאד מאוד.

(בנא"ד)

לא יקל אדם את ראשו כנגד שהמ"ז כו'. הזכיר כאן כנגד שעד המזון וכנגד כל הבית משום כל מומחי ברכות כו' שתינו מזה רק שם כלשיתא בפ"ב דתענית לענין נשבמל"ו. והא דהא תניא כדאמר נגמ' כאן.

(ראמ"ה)

לא יכנס אדם. שבת סו ע"ת ד"ה וכנסין, עירובין נ ע"ת ד"ה מצכמן, סנהדרין פב ע"ת.

(מא"ן)

ולא יכנס להר הבית. מ"כ קדושים פ"ו ספרי תצא.

(יפ"ע)

במנעלו. (שבת סו.) רש"י ד"ה וכנסין.

(לבוש)

כל חותמי ברכות שבמקדש היו אומרים עד העולם. ל"ן מן העולם. וכ"ה במשניות אי לא היו אומרים עד העולם, ועי' רש"י שכ' עד מן העולם.

(מל"ה)

משקלקלו המינים. יומת סט ע"ב ת"י ד"ה גרוך.

(מא"ן)

משקלקלו הצדוקים התקינו שיהיו אומרים מן העולם ועד העולם. ידעו להצדוקים המחילו מן תלמידי מנטיגנוס שהר טעו בכוונת דבר שאמר אל תהיו נעבדים המשמשים את הרב על מנת לקבל פרס, עי' לשון דר"י ורמב"ם בפיהמ"ש לפ"ת לשבוע, ות"ב עזרא שקדם להם זמן רב אין יכול שהתקין בברכה מן העולם ועד העולם להוציא מדעת הצדוקים, ומוכרחים אנו לומר כי בימי עזרא התחילה דעה זו להמונין בין יחידים, ובימים המתרוממים בימי מנטיגנוס היו לכת מיומחת, ואולם עדיין ק' להרי דוד שהיה עדיין קודם בית לשמון מניינו בתלים שהזכיר בתהלותיו ברוך ה' מן העולם ועד העולם ואין יפסו התנהגות זו כאן רק לעזרא וע"ש.

(מהרצ"ח)

והתקינו שיהא אדם. ילקוט שופטים קפ.

(יפ"ע)

ואומר את לעשות לה' הפרו תורתך ר' נתן אומר הפרו תורתך משום עת לעשות לה'. רבים ילמו כן ממהו לרמות ולדעת מה הוסיף פה ר' נתן על מה שנאמר לפניו, ונאמר שנה את הכתוב מפיפיה לרשי', ויתכן שהוא לפיים בפיהון טוב, דר"ל הוי מקדר מתני' קמי דר' וכ"מ (פו.) ובפרש"י, ועב"י (קל.) והוריות י"ג, ועמוס ב"מ (נד:) ורע"ק פ' המומר פי"ח ורי"ף ורו"ח שר"י היה מכירו של רבי, ועי' רשב"ם ב"ב (עו.) ד"ה ונפלוגתא, ועי' ביומסין שעד ימי הלל היו שונין מ"ר מדרי מצנא, ועי' שו"ת מ"ל סי' י' מתניתא (ד.) שבא מלות כו' שהיה הרבה מצניות מדורות קודם רבי כו', ועי' בע"ז (יד:), ועי' בהקדמת הר"מ למשניות שו"ת ריש פסחים ובמה תמרו, ועמוס קוף מכות, ועי' תוס' כתובות (קיב:) ד"ה עתידין, לפיים בדבר טוב, ועי' בפו"מ סי' קל"ח בהג"ה ויפיים בדבר טוב, ועמוס' ברכות (לח.) ד"ה שכן מלינו, ועי' תוס' קוף נדה ד"ה מדב"ת, ועבר"י שבר"ף קוף מ"ק, וכן הוא בכ"מ בש"ס בר"י ותוס' שפיימו במיזה פסוק רק לפיים בדבר טוב, וכמו בפוף מעשת זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בישועתו, וע"ד מתמר ר' יוסי בפוף כלים שבשבת כו', ועי' רש"י קוף ב"ק ד"ה מתא וכוונתו ללת מיקצי למ"ד כולהו מיקרי מדת מסכת, ובכ"מ (נב.), ממן דמוקים מחוז כו' וכך משום שבריכין מרעה טוב וב"ב (לו.), ועי' קוף סוכה דמייתי הך קרא לתמרו לגדיק כי טוב ולא מייתי מסוף מהקרא בכדי לפיים בדבר טוב, וזה מבין כוונת רש"י למדה טובה מרובה כו'.

(ר"ז שפרן)

גמרא. מנה"מ. ילקוט יתרו רסה. (יפ"ע)

אניסא דרבים. ביומלמי פ"ט ה"ש ליתא מתניתא בנסי ישראל אבל בנסי יחיד שנעשו לו ס"ל לנרך, משמע דגם ביחיד ס"ל לנרך, ובגמ"ש ליתא מיבוה שנעשו לו. (יפ"ע)

ברוך שעשה לי נס במקום הזה. כתן ל"ת שעשה נם לי, כמו בתתני' שעשה נסים כו'. וטעם הדבר משום דעל טובת עצמו צייכ הודאה פחילו בלא נס, משל"ח כתנות. כמ"ש בזוהר פ' ויצלח ע"פ הסיכוי תלהי הכבר כמו דתכיל מזונא כו'. ולכך כהגדת פסח קומרים שעשה לאבותינו ולנו נסים כו' (כמ"ש בפ"י מ"ה דפסחים), כיון שלומר ולנו. וכ"ל גם כאן שעשה נם לאבותינו, ולו לומר שעשה לאבותי ולי נם כו'.

(ראמ"ה)

בפקתא דערבות וצחא למיא. עיין מ"ק דף טו, ומולין דף קו.

(מצפ"א)

בערבות ובגמל. לכאורה למה נתם בערבות הזכיר המקום ולא המים, ונתם לממוזא הזכיר הגמל ולא המקום, ולולי לפי שעיקר דמיון הוא נגוף המלרי.

(דברי נחמיה)

ובגמל. הרי"ף והר"ח השמיטו, וכתב בכ"מ פ"ט מה"ב דס"ל לתינו מן המיוב ומר בר' דרמינה לפניהם משה"ד הוא לענדד ע"ב, ומוכח קצת מדלא מתכר הש"ס עלה למר בר' דה"ה לכיכל ונשמ דלמש ס"ל לכלול, מוסב הרמ"ם השמיטו עיין ט"ז ס"ק סי' רי"ח ובמ"ב ו'. ומ"מ הדין אמת כמ"ש הט"ז לנרך על המקומות, וכמ"ש בש"ג בשם ריא"ז ודוק.

(ד"ש סוכבה)

אניסא דיחיד איהו חייב לברוכי. ע' בשמרי ומ"ש בגליון.

(ג' מהרש"א)

הרואה מעברות. ילקוט יהושע יט.

(יפ"ע)

תנא את והב. ילקוט תקת משפ"ד ובמד"ר פי"ט מפרש את והב בשופה את הנס שנתן בים סוף, דגם בתרגון היה כמו תותו הנס עיין שם.

(יפ"ע)

את והב בסופה. מנחות לה ע"ת רש"י ד"ה קדשים.

(מא"ן)

שני מצוערים. שתתר מעשה עגל חזרו למומן, תו דילמת מעבד רב הוו תלה.

(יעב"י)

רש"י. ד"ה ביתיתו. מתפלל שיצא בשלום. [ובמ"ס מפרש שיודה לאל שהוציאו ממנה לשלום, וכפיהוש ליתא להדיא בירושלמי].

(רש"ש)

בא"ד. מתפלל שיצא בשלום. וכירושלמי ליתא בפי' הרמב"ם ע"ש.

(בנא"ד)

ד"ה בפונדתו. תגור תלך ומתניו בו תעות. כן משמע במו"ק פ' בהר ר"פ ה', ופי' הרמב"ם קל"ש. ועי' פ"י דשבת מ"ג ונפי' הרש"ג שם.

(בנא"ד)

ד"ה כל חותמי ברכות. נפ"י כו' נרוך תוען הדעת. הן בהרמ"ב ליתא לנרוך השני וכן ה"ל נכון דמה לנו להזכיר ב"פ נרוך. תכן בגמרא תענית (ט:) ליתא ג"כ לנרוך הב' כ"פ. וכן ברמב"ם פ"ד תלי' תענית. ולכאורה ה"נ דמקדש כלל הברכות כולן, וכלל יום תף שלא בתעניות היו מומתין נוסף זה, ולא עתדתי על דעת רש"י שהשתיל בתוון הדעת, ובגמרא שם המתיל מבלבל גופל שיראל שהיא הרשעה שתתרכין ומוקעין בה בתעניות ובשם תתי ועסיק שם. והרמב"ם לא הזכיר זה תלא בהלי תעניות ובהל' ברכות ול"ע בזה.

(רש"ש)

ד"ה התקינו. עזרא ומיעתו. כ"ה ביומא (סט:) וינרך עזרא כו' רג"ל נרוך כו' תן העולם ועה"ע וע"ש בפירש"י.

(רש"ש)

ד"ה ה"ג מנלן דמברכין אניסא כו'. ל"ל דמברכת יתרו לא מוכח כלל לענין רתיים המקום רק דצייך נסם לשון ברכה. ויתרו מי' זה, כדתתר ר' פפיים בסנהדרין פ' תלק. ומלבי נדק שתתר וברוך כו', תתם נלמוד מלתתה ה' ולא נם נמור כי הטת.

(ראמ"ה)

תוספות. ד"ה הרואה. להזכרת הש"ס. וכן הוא בפי' המשנה להרמב"ם, ועי' מ"ש זה לעיל דף ו' ע"ת.

(רא"ג)

בא"ד. ירושלמי דפרקין ה"ת.

(יפ"ע)

בא"ד. בירושלמי דפרקין ה"ב.

(יפ"ע)

בא"ד. דתתר בירושלמי דפרקין כו'. ולקמן נט, ועי' ע"ר פ' י"ח פק"ב.

(בנא"ד)

ד"ה שעקר. ביומלמי כו'. עיין בשנות תליהו.

(ראמ"ה)

בא"ד. תכל ל"ת. תכל ממקום אחד תומר שעקר ע"ז ממקום הזה.

(תל"ה)

בא"ד. תכל ל"ת. [פי' תכל מקומות ל"ת אבל אם לא נעקרים רק ממקום אחד אינו יכול לומר תתרינו, רק נרון שעקר ממקום הזה כיון שינה במקום אחר כן מצותר בירושלמי כאן בפ"ת וברמ"ם כאן בסיון ו' העתיק דבתי בירושלמי בלשון אחר, וברמה דע"ם נפל ברמ"ם ול"ל כמו שהוא בירושלמי לפנינו, אבל הגר"ת ז"ל בפיהוריו לאו"ח סי' רכ"ד כתב להגיה בדברי התוס' כאן ז"ל וע"ם שם בתוס' ד"ה שעקר כו' תכל ל"ת כו' ול"ל תת"ר, וכ"ה ברמ"ם שם וכו'. ולקוצר דעתי לא הבנתי דבריו, דברי בירושלמי להדיא הגי' כמו שהוא בתוס', וכן העתיק התתדבי כאן דברי בירושלמי כמש"כ לפנינו, וכן כתב הד"ת בסי' רכ"ד בשם התתדבי להדיא, וגם תה שהביא רתיה מהש"ס דילן לכאורה אינה רתיה ודו"ק ע"ש, ומלוה רבה ליישב דברי הגר"ת ז"ל בזה].

(תרא"ב)

בא"ד. תכל ל"ת כו' ובפי' הרמב"ם, ועי' ביאור הגרות"ת בסי' רכ"ד ס"ק ג.

(בנא"ד)

דף נד ע"ב

גמרא. אבנים שעמדו על גב איש. ילקוט ותרא קפו, ועי' שמ"ר פי"ב, ושם מפיים והשתר ילדו בימי גוג ומגוג.

(יפ"ע)

גמרא גמירי לה. (מגילה טו ב') רש"י ד"ה בשני.

(לבוש)

מחנה ישראל. לקמן סג ע"ב, שבת פח ע"ב, יומת עה ע"ב, סוטה יג ע"ב.

(מא"ן)

מחנה ישראל כמה הוי. עי' שהש"ר פי"ת, בגלי ערוצין נה ע"ב, יומת עה ע"ב, תפרי ת"ב שמג, ויק"ר פ"ב, ירושלמי שביעית פ"ו ה"ת, גיטין פ"ת ה"ב, לענין מורה הלכה בפני רבו עד י"ב תיל כמתנה ישראל, ובערובין פ"ג ה"ד לענין תמומי שבת.

(יפ"ע)

אל תקרי שבורת. שמ"ר פ"ת, ילקוט תהלים תרכ"ה.

(יפ"ע)

משה כמה הוה עשר אמות. נמצא תשה גבוה מעוג הרבה יותר מתמה. [דבכתוב נאמר (דברים ג, יא) הלא ערשו ערש ברזל הנא תמות תרכה], ותה זה לפי הגרלה תהכתוב, גם תלמלא כך הוא, מה היה צריך לקפוץ למעלה עד שהגיע לקרסוליה, הלא הגיע למעלה מראשו והי"ל לומתן ראשו ולקוץ רתשו, אלא שים לומר משה דעוג נשב (תו קרוב למצע וק"ל) בתמה שלו (עי' מ"ש בס' אס לביכה ובלמ"ס פ"י דכלים ובפ"ז דנכורות) ועשר דשבה בתמה של כל תדם בדורו.

(יעב"י)

משה כמה הוי. שבת לג ע"ת רש"י ד"ה מכלל, מגילה טו ע"ב ד"ה בשיני, בכורות מג, וע"ז תד ע"ת, סוטה יג ע"ב, נדה כד ע"ב.

(מא"ן)

על לוט ועל אשתו. ילקוט וירא פה.

(יפ"ע)

א"ר יוחנן. שם.

(יפ"ע)

וחומת יריחו נבלעה. ילקוט יהושע טו.

(יפ"ע)

משום הכי אבלעה. והכי נמי דייק לישנא דקתני ותפול החומה תחתיה, שלא כדרך שאם נפילה שהיא זרה תלתה.

(יעב"י)

אבלעה בלועי. לפ' נחינת טעם הוא, שלא פי' משום הכי ל"ל דנפילה דידה היינו לשיבלעה בלועי.

(דברי נחמיה)

ד' צריכין להודות. שבת ג ע"ת ד"ה יליפות, [עירובין יט ע"ת ד"ה ונלמות], זבחים ז ע"ת רש"י ד"ה לא.

(לבוש, מא"ן)

שנאמר ובמושב זקנים יהללוהו. עיין סנהדרין (יג:) יכול זקני השוק, ונתוס' ד"ה יכול דוקנים הדיוטות משמע ותולי מיתורא דמושב זקנים דריש רבנן. ולהרמב"ם דבמושב זקנים מוכה להמה ביביבה וכמ"ש זקני הכ"ת בפי' רי"ט, וכ"כ נמו של הר"מ מובא בהקדמת ס' מעשה רוקח, ת"כ מו ר"ל דבעשרה קני ומניינו רבנן, ול"ק קושי' ר"ש כיון דמוכה לריבים ליבא, ועכ"ל פוסק הר"מ דדי בעשרה ומכה תרי רבנן. אבל מו תינו מוכח כ"כ דזקנים המה רבנן דיל דהדיוטות נתרבים זקנים, והפסוק מורה דיהי' ביביבה. ותולי מה"ט כ' במדבר לתפי' ליבא רבנן יברך ודוק.

(ד"ש סוכבה)

ג' צריכין שימור. לפי דרך השני שכתבתי גבי ת"ת בסמוך, ת"כ השומר צריך להיות יושב ומשמר והוא ער, לא קני בישן.

(יעב"י)

במתניתא תנא חולה חיה. ורי"ו תסיב להו בתדא ול"פ לתמניתא.

(ראמ"ה)

וי"א אף ת"ח בלילה. לכאורה משמע לפילו נעור בעי שמירה, דתל"ת כל תדם בתי, (ות"מ לפפ"ח רי"ד סי' קי"ו), אינרא לדעתי לאו מילתא היא, אבל"ת מ"ת לצטריכא ליה, ס"ד מוכחו משמרתו תף בישן, ואפ"ה תתן יתר דשתר כל תדם צריך שיתור בלילה לפילו ישן, לפ תניגו שהזהירו לכל תדם שלא ליתן בתים יחידי (ובלילה לפחות יחידי בלילה לדרך) [שבת קנא:], תבל היכא לפיכה תיגים תתרינן שהדיה בביתת תע"פ שתינו משמרו ליה לן בה. ולפילו תת"ל תדר נתי תיקרי בית (עי' שילת יעבץ סי' קפד) תיכה לן צריך לשתרו שלא יתפי גם השני יתן בגי, וכן הולרכו להזהיר [בפתים קיב: ע"ש ובתוס' תולין לא ובמהרש"א שם] שלא יפ תדם כל דהו יחידי בלילה, תבל ביאור ובתי תין כן תדם צריך שמירה, ותומר בת"ת שלריך לגב תשניותיו, מיהת דווקא ישן. תבל הענור ללת שני ללת עסיק בתורה (דלל"ה מתחייב בנפשו וכל תדם נתי דבתתת תנן [פ"ג לבתות]) וכה"ג ולפי ת"ח לא לריכי טרוחתא. ולפ קשיא ל"ה תתי תירץ עוסק במורה יתן נתי, הא קי"ל תורה מגינה ומצלת תף בלא עיסוק [סוטה כא.], י"ל היכא דבתיק שיזיקו שתני, וה"ת להמלוין תת התת, תין תורתן מלילתן במקום סכנה תלריה, כגון לעתוד בפני הבתים כו' (לעיל נב, ת), ולתי"ג דקעסקי נתי בתלות הטוח שעתת, לא תללת, כיון דבתים היזיקן.

(יעב"י)

[ויש אומרים אף ת"ח בלילה] ת"ח לא יצא. לעיל ג, לקמן סב ע"ת ד"ה בתר, פסחים ב, תולין לא ע"ת ד"ה תכלן.

(תא"ן)

והמאריך בתפלתו. (ר"ה טז ב') תוד"ה ועיון.

(לבוש, תא"ן)

המאריך בתפלתו. עיין שבת קיח ע"ב ותוס' שם.

(תצפ"א)

רש"י. ד"ה קמצי. נתלים. הן כתגבים (במדבר י"ג), תתרגתינן בקתלין. וכן בסוטה (לה.) קתזון תיגלי דדתו לקתלי וכן תיל קתלת, לכן הוא תין תגב כדתוכת בע"ז (לז.). [שוב נזכרתי שגם בפיה"ת שם כתב נתלים יש בכרם, והרת"ש תשבש שם לשותה גירסת ותל"ל תגבים ע"ש. תולם בשבת (עז ב') ד"ה קתלא כתב תרבה, ול"נ קתלא נתלה ע"כ ול"ע].

(רש"ש)

תוספות. ד"ה תגי תלגבים. ללת גרע תזקיה תלדה התתרים. כת"ם הירושלמי תוכת ברת"ם ובתי הרתב"ת, וללת כתג"ת ת"ם סי' ר"י ס' ט', עיין ת"ר ז' ות"ם התתה"ם בכוותתם לדלה תתרים ונתקדש ת"ם ע"י אינו נרתה, דת"כ הו"ל לתתר לומר כתו תת"ו ולדה תתרים לת נזכר כלל בת"ם דילן.

(ד"ש סוכבה)

בא"ד. וכן ל"ת וכו' תע"פ כו'. נ"ל דשם אינו ניכר תתון התקום, אינו תומר בתקום הזה, אלא תזכיר ענין הנס כתו בגמל לעיל. תבל בערבות הי' ניכר תתון התקום. כי הי' קיים התעיין תו תקומו תף ניכר.

(ראמ"ה)

ד"ה ארבעה. וגמרא נקט התניין תתלה. לדעתי נראה דנקיט הך סדרא תקום דקתי תברכות שבתפנה ותוסופי קתוסיף, ולפי שבהזכר בתפנה לתימים ותדברות תברך עת"ב ובילדה תשבח תברך הטוב"ת [ונה היא תברכה כן] ונכנסק לברך ותיא כו'. להכי נקט דבר' תניניה שייך הולתה. בימים ותדברות נלתתו תהן, ובילדת שהיא תולה בשנברפתה, נכנסק לברך תם נתפנ ותיא עי' רש"י בתתני' ד"ה הנכנס], ובהכי ניחא לדידן דתברך ע"ב לרה שלא ת"ב תניגת תתי היו, תלת דקתי תתתני וכו'.

(ראמ"ה)

ד"ה ואימא. ובבדי לתומרת. פי' דתיניגי ליה לברוכי ולא תתרי תפך ברכות להקל ולא לברוך עד דתיכא י"ב, והרת"ש שכתב לתומרת בעיון תרוייהו קרי ליה תומרת תתי דבעי לתטרוחי ולתהדורי תי"ב, ולדידי תוז לי דלת שבקינן פשיטותת דתתי ותר זוטרת תשום תדא תתבפתא, ותו דלקתן תקשינן תהא דתתי, ותו דת"ג דהיכא דליכא תלת עשרה היא תומרת דתיבעי ליה לברוכי הבתת תיבה כי פליגי תי שני בעשרה היא קולא ופפיקא דרבנן לקולא כנ"ל ודוק.

(תים חיים)

ד"ה פטרתן עשה"ד. עי' רש"ת, ועי' ברת"ם פ' כילד תברכין סי' נ"ג שכתב ד"ת דגרסי ול"י דתתר כל ברכה שתין בה תלכות דתתר צריך רתתנת תלכת, תטור דרתתנת היא הזכרת השם ולא תלכות, ותפשר דכשהיא עם תלכות, ע"כ נ"ל דהוא תתקום תלכות לתינו שם השעם רק תומר, וכיוצא בזה תניגו לפילו בתורה כי תלה תתת תשתנה פירושה עטור תינה השתוכה לה כת"ם רש"י בתומק גבי תכם וילפת ובגב בפ'